

מה בין "קהל שוגג" ל"תינוק שנשבה"?

תגובה לרב יואל בן-נון

א. הקדמה

מאמרו של הרב יואל בן-נון ("קהל שוגג ומי שחזקתו שוגג או טועה" – חילוניים וחילוניות בהלכה", אקדמות, י', עמ' 225-266) מנסה להציג עמדה אלטרנטיבית ליחסה של ההלכה לחילוני. העמדה ההלכתית המסורתית, הרואה בחילוניים "תינוקות שנשבו", אינה מקובלת עליו, בעיקר בשל הנימה המתנשאת המבצבצת מתוכה. עמדה פטרנליסטית זו שוללת מעיקרה כל אפשרות לדו-שיח, שכן "אי אפשר לקיים דיון כלשהו עם 'תינוקות' ולא עם 'שבוים'", כלשונו (שם, עמ' 225). מעבר לכך, טוען הרב בן-נון, התייחסות זו כלל אינה מתארת בצורה מדויקת את מצב החילוניות כיום, היות ו"רובם יודעים פרק או שניים, רובם מחליטים בעצמם איזה אמונות הם מוכנים לאמץ ואיזה הם דוחים ... ובעיקר, מדובר בקהל גדול, ולא ביחידים 'שנשבו לבין הגויים'" (שם).

הצעתו העיקרית, המסתמכת בעיקר על פירוש הרמב"ן לפרשת "שגגת כל התורה כולה" (במדבר, ט"ו), ושלטענתו יש לה סימוכין גם אצל פוסקים נוספים, היא שבמצב שבו רוב הציבור אינו מקיים תורה ומצוות, חל עליו גדר של קהל שוגג ולא קהל מזיד. רק יחידים הכופרים ביד רמה יחשבו בגדר מינים ואפיקורסים. לפיכך, סתם חילוני בן ימינו נתפס כפרט מתוך אותו קהל שוגג, וכל הגדרים המופיעים בהלכה ביחס לאפיקורסים אינם חלים עליו, אלא אם כן יוברר שהוא חוטא במזיד ביד רמה.

ניתן להזדהות עם מניעיו של הרב בן-נון, השואף להעניק לגיטימציה לקהל החילוני, שהוא כיום רוב בניין ורוב מניין של עם ישראל. יחד עם זאת, על אף הזדהותנו המוחלטת עם מניעים אלה, ואולי דווקא בגללה, עלינו להיזהר בשימוש בטיעונים ההלכתיים שבאמצעותם אנו מנסים לעגן תחושות אלה. שיקול הלכתי צריך להתנהל בכלי ההלכה המקובלים בידינו, ואם מאן דהוא מחליט לוותר עליהם, אזי למצער עליו להצהיר על כך בבירור, ולא להשתמש בכלים פסידו-הלכתיים, המובילים חלק מקהל הקוראים לידי טעות. בהמשך דבריי אנסה לפרט מהם הליקויים הקיימים במהלך המחשבת-הלכתי שמציג הרב בן-נון.

ב. היסוד ההלכתי

הרב בן-נון מבסס את עיקר טיעונו על דבריו המפורשים של הרמב"ן בפירושו לבמדבר, ט"ו, כ"ד, ועל עמדתו הבלתי מפורשת, אם כי משתמעת, של הרמב"ם, ומסיק שאין דין מזיד על ציבור שלם. לא אוכל לדון בכל פרטי הטיעון של הרב בן-נון במסגרת זו, ולכן אתרכז בדברי הרמב"ן, שהוא לכאורה המקור המפורש לגישתו.

אפתח בהערה הנוגעת יותר לסגנון הדברים. הרב בן-נון נוקט לאורך כל המאמר שפה נחרצת ומלאת ביטחון, שממנה משתמע שכל החולק עליו אין לו על מה שיסמוך. כך למשל הוא מגיב על השגותיו של בעל ה"דברי שאול" על הרמב"ן, שקטנו של הרמב"ן עבה ממתניו (עמ' 229). מן הראוי לציין שביטוי כזה משמש בדרך כלל חכם תורני כדי לתאר את מידותיו שלו ביחס לגדולים ממנו, ולא להשוואה בין מידותיהם של אחרים. לבטח אין בכוחו של טיעון מעין זה לסלק הערה נכונה כלפי סברה שנראית לא נכונה.

מדבריו של הרב בן-נון אף עולה שהוא הראשון שחשף את דברי הרמב"ן לרבים (עמ' 232, הערה 22), והוא מתייחס בנימה מסוימת של זלזול לאלה שישבו על המדוכה ודנו בסוגיית פורקי העול, כבעל "הערוך לנר" ואחרים (עמ' 227). ברם, סביר להניח כי דברי הרמב"ן לא נעלמו מפוסקים אלה, שרבים מהם ידועים כבעלי מקרא מובהקים, ולא בכדי הם בחרו שלא להתייחס לדברי הרמב"ן. ההתעלמות מדברי הרמב"ן בדיונים ההלכתיים בסוגיית היחס לחילוני נובעת, ככל הנראה, משתי סיבות עיקריות: ראשית, פירוש למקרא, חשוב ככל שיהיה, אינו נתפס כמקור הלכתי מוסמך מספיק, ובוודאי לא כמקור בר סמכא לחידושים מושגיים מרחיקי לכת. שנית, אף אם נסכים לקבל את פירוש הרמב"ן על התורה כמקור הלכתי קביל, נראה כי בדברי הרמב"ן אין קביעה כי ציבור הפורק עול תורה ומצוות הוא בגדר "קהל שוגג". כפי שמזכיר הרב בן-נון עצמו, חז"ל מתייחסים לפרשה זו במישור הדרש, ורק הרמב"ן מנסה לפרש את המקרא כפשוטו. חכמים סברו שהפרשה עוסקת בציבור ששגג ועבד עבודה זרה השקולה כנגד כל התורה. השאלה העולה בהקשר זה היא מדוע נזקקו חכמינו לדרש כאשר ישנו פשט כל כך פשוט, כמו שמציע הרב בן-נון (שכל קהל מזיד הוא שוגג). דומני כי ההיזקקות לדרש נובעת בדיוק מכך שחז"ל מיאנו להאמין בקיומו של מצב שבו כל העדה שוגגת בכל התורה. ההצעה של הרב בן-נון, שהיא כאמור על דרך הפשט, לא התקבלה על דעתם להלכה, היות שיחיד עלול להיות בגדר שוגג, אולם קהל שכולו לא מקיים את כל התורה הוא בדרך כלל מזיד. כלומר, למעשה קיימת כאן הבנה הפוכה מזו של הרב בן-נון. חז"ל הבינו שקהל שכולו חוטא הוא בדרך כלל מזיד, ובוודאי שלא ניתן להניח שהוא בדרך כלל שוגג.

הדבר משתמע בעליל מתוך עיון במקור לדברי חז"ל, המצוי בבבלי, הוריות, ח', ע"א (ומקבילה לו בירושלמי, נדרים, ג', ט):

תניא, הני קראי בעובד עבודת כוכבים כתיבי. מאי משמע [=מניין אנו יודעים זאת]? אמר קרא: "וכי תשגו ולא תעשו את כל המצוות האלה", איזו היא מצוה שהיא שקולה ככל המצוות? הוי אומר, זוהי עבודת כוכבים.

אם אכן היתה הפרשה עוסקת בקהל ששוגג בכל התורה כולה, אזי אין כל ראייה לכך שמדובר בעבודה זרה ששקולה כנגד כל המצוות, שהרי לא מדובר כאן כלל במצווה אחת ששקולה כנגד כולן, אלא בכל המצוות ממש. ברור שחז"ל מיאנו לפרש שמדובר כאן בשגגת כל המצוות ממש, וזאת מן הסיבה שקהל שחוטא בכל התורה אינו יכול להיחשב כשוגג.

אמנם נכון הוא שהרמב"ן מציג מספר מצבים שבהם קהל שלם אכן חוטא בשגגה בכל התורה, אולם אין בדבריו ולו בדל של רמז לדבריו של הרב בן-נון, שכל חטא של קהל נחשב באופן אוטומטי כשגגה. כאמור, מתפיסת חז"ל עולה ההפך הגמור.

דומני שמסוף דבריו של הרמב"ן משתמע אף בניגוד לפרשנותו של הרב בן-נון. הרמב"ן מסכם את דבריו באבחנה בין בני ישראל שהמרו את דברי ה' לאחר חזרת המרגלים ואמרו "נתנה ראש ונשובה מצרימה", לבין חוטאים בשוגג (ואפילו בעבודה זרה) שלהם יש מחילה. לפי דברי הרב בן-נון היה על הרמב"ן להציג בשורות הסיכום את עיקר חידושו, ולהבחין בין קהל שחוטא – שהוא תמיד שוגג, לבין יחידים – שאצלם יכול גם להיווצר מצב של "ביד רמה". הרמב"ן לא עושה כן, מכיוון שהוא כלל לא מעלה בדעתו הבחנה כזו.

כפי שהעיר הרב בן-נון, הדוגמאות שמעלה הרמב"ן לקהל ששוגג אכן מזכירות מאוד את המצב שבו אנו מצויים כיום: המחשבה בדבר זמניותה של התורה, האמונה בלגיטימיות של פריקת העול, ושכחת התורה. ניתן אם כן להסיק שהמצב כיום מתאפיין בקיומו של קהל שוגג, ולא של קהל מזיד ביד רמה. אולם האם יש מי שחולק על כך? לא בזה עיקר חידושו. חידושו הוא שקהל אינו יכול להיחשב כמזיד, אלא כשוגג בלבד.

מה שעשוי להוביל להבנת דברי הרמב"ן ברוח פרשנותו של הרב בן-נון, הוא שהסיבות המנויות ברמב"ן כהסבר לאי קיום התורה, וזכות בדרך כלל ליחס של אפיקורסות ולא ליחס סלחני של שוגג. הוא הבין שיחסו המפתיע של הרמב"ן למצבים אלה כשוגג, נובע מהיותם חטאי קהל. אולם גם כאן יש להבחין בין קהל שבאמת ובתמים חושב כך, ואז הוא אכן בגדר שוגג, לבין אלה שמחפשים דרכי השתמטות ממילוי חובותיהם התורניות (כפי שכותב שם להדיא הרב שעוועל ביישוב הערתו של בעל ה"דברי שאול"). על כן המסקנה המתבקשת היא שכוונת הרמב"ן אינה למה ששם בפיו הרב בן-נון, אלא לפירוש שמוצע על ידי הרב שעוועל על אתר.

מעבר לוויכוח בפרשנות דברי הרמב"ן, אינני מבין במה שונה הצעת הרב בן-נון כשלעצמה, מן ההתייחסויות המקובלות לחילוני כתינוק שנשבה. אם אכן כוונתו לטעון שקהל מזיד אף

הוא בבחינת שוגג, הרי שנוצרת כאן מדיניות לא ברורה של איפה ואיפה הלכתית, המפלה בין יחיד מזיד, שנידון כרשע, לבין ציבור שמוגדר כשוגג. אמנם התורה נוטה לחוס על ציבור יותר מאשר על יחיד, בין השאר בגלל שזכויותיו של הציבור מרובות יותר, וייתכן שזוהי גם הסיבה לכך שאין דין עיר הנידחת על מספר ערים, כפי שהוא מצייין כתימוכין לעמדתו; אולם כדי לקבל עמדה פרדוקסלית שכזו עלינו לגייס את כל אמונת החכמים שלנו, ולומר – בעקבות מה שנראה לרב בן-נון כעמדת הרמב"ן – על שמאל שהוא ימין ועל ימין שהוא שמאל. יותר מכך, אנו גם צריכים לקבל שפרשנות מדהימה זו היא מה שהרמב"ן הבין בפשוטו של מקרא.

נראה שהרב בן-נון עצמו מציע בעיקר תיקון סמנטי. במקום לקרוא לחילוני תינוק שנשבה, עדיף לומר קהל שוגג: "על פי דרכנו, הביטוי הלא מוצלח 'תינוקות שנשבו' איננו אלא קוד לא מדויק ל'קהל שוגג', כפי שהראינו" (עמ' 248). אינני מבין מדוע אנו צריכים תקדימים פרשניים בעבור שינוי מושגי שהוא סמנטי במהותו. הרב בן-נון מזכיר שלושה מאפיינים המבחינים בין המושג "קהל שוגג" לבין המושג "תינוק שנשבה" (עמ' 231). הראשון שביניהם הוא ממש הגדרה קנונית למושג תינוק שנשבה, ושני האחרים נוגעים יותר להתייחסות הסובייקטיבית שלנו, הנובעת מהשינוי הסמנטי, ולא לאפיוניו של החוטא עצמו. אם כן, גם במישור המהותי נראה שקהל שוגג אינו אלא אוסף תינוקות שנשבו.

גם במישור החברתי אינני רואה מדוע יש בגישתו של הרב בן-נון פחות פטרנליזם כלפי החילוניות מאשר בגישה המקובלת, המשתמשת במינוח תינוק שנשבה. למעשה, כפי שהסברתי לעיל, הרב בן-נון טוען שרוב הקהל הוא בדיוק תינוקות שנשבו, ואליהם יש להתייחס בסלחנות, והמעטים שמבינים עניין הם אפיקורסים שלמדו ושנו ובחרו אחרת, ולהם אכן אין תקנה, בין לפי הרמב"ן ובין לפי הראי"ה קוק (כפי שהוא עצמו מביא). כלומר, החילוניים נחלקים לתינוקות שנשבו ולאפיקורסים מודעים. עם מי מהם יתנהל הדיון שהרב בן-נון מציע לנהל? איך מתיישבת טענה זו עם קביעתו שרובם (כך!) של החילוניים למדו, ואינם תינוקות, ובוודאי שגם לא נשבו בשום שלב של חייהם.

למיטב הבנתי, הפתרון לפטרנליזם, והאפשרות לדון גם עם מי שהם בבחינת תינוקות שנשבו, צריך להיות מיוסד על ההבחנה בין טועים לבין טפשים. האומר שאדם חילוני טועה אינו מתכוון לומר שהוא טיפש יותר, אלא שיש לו פחות מידע ופחות רקע חינוכי שדרוש לפיתוח תודעה וחוויה דתית. לגבי רוב החילוניים זוהי עובדה שאין לערער עליה. עם אדם חילוני שכזה ניתן להתדיין ללא ספק, על אף שהוא בבחינת תינוק שנשבה – נשבה לבין החילוניים ולא לבין הגויים.

ג. הבעיה האמיתית: מיהו העושה ביד רמה?

ברצוני לעמוד בקצרה על הקושי המהותי בסוגיה של הכפירה המרושעת, שלמיטב הבנתי הוא העומד ביסוד כל הניסיונות, המוצלחים יותר או פחות, להגדיר את מעמדם של החילוניים בהלכה. קיים קושי בסיסי ביכולת להבין את הכפירה המזידה, שלגביה נאמר "מורדין ואין מעלין". הרב בן-נון מתאר מצבים בעבר שבהם היו רשעים שעשו ביד רמה, או טיפשים שלא הגיעו לפסגותיה האינטלקטואליות הנישאות של הספקנות המודרנית. אינני מכיר רשעים כאלה היום, אלא שדומני כי לפי הסטנדרטים שלי, גם בעבר לא היו בנמצא כאלה. זוהי הבעיה האמיתית בעיניי, ולא מצאתי לה כל פתרון בדבריו של הרב בן-נון. ברור לגמרי שחילוני מצוי בימינו הוא תינוק שנשבה, ובוודאי שאינו בבחינת רשע ומזיד. השאלה האמיתית היא ההפוכה: לפי הסטנדרטים המובנים מאליהם כיום, מי הם אותם רשעים שעליהם דיברו חז"ל?

התייחסות כלשהי להבדלים שבין הדורות, ניתן למצוא בהערתו המעניינת של הרב בן-נון על הכפירה הספקנית. לטענתו, לאחר המהפכה הקופרניקית של קאנט אנו מצויים בעידן ספקני, ולכן הכפירה היא מסוג שונה, מרוכך יותר. דברי חז"ל מתייחסים, לטענת הרב בן-נון אליבא דהרב קוק, רק לאלה שכופרים באופן החלטי, ולא למסופקים.

הזיקה הנערכת בין הכפירה המודרנית לבין המהפכה הקופרניקית של קאנט בעייתית מכמה בחינות. ראשית, נהוג לראות את קאנט דווקא כאבי הדוגמטיקה, ההפך הגמור מספקנות. קאנט הוא היחיד שמנסה להציע בסיס חילוני רציונלי להכרה ולחשיבה האנושיות, ואולי גם למוסר. למעשה, עיקר תפקידו ההיסטורי של קאנט היה להגן על הרציונליות כנגד מתקפותיו הספקניות של יום (אלה רק גרמו לו להתעורר ממה שהוא עצמו כינה "תרדמת הדוגמטית", ולעבור לדוגמטיות לא מנמנת). המעבר שלנו, בעקבות קאנט, מן ה"נאומונה" (העולם כפי שהוא לעצמו) אל ה"פנומנה" (העולם כפי שהוא נתפס על ידינו), אינו מעבר ספקני כלל ועיקר. לעומת האובייקטיביזם, קאנט הציע גישה של בין-סובייקטיביזם, ולא של סובייקטיביזם גרידא, כפי שמבין אותו הרב בן-נון בטעות. הראייה הסובייקטיבית אליבא דקאנט אינה ספקנית כלל ועיקר, משום שהיא משותפת לכלל האנושות.

לאחר קאנט, ניתן רק לומר שהעצם האלוהי, כמו כל הישויות בעולם, נתפס כישות המוכרת לנו דרך אמצעי ההכרה והחשיבה שלנו, ולא כפי שהם לעצמם. לגבי האל אין בכך כל חידוש, שהרי מאז ומעולם ידענו שאין ביכולתנו להכיר אותו כפי שהוא לעצמו. חידושו של קאנט הוא שגם העולם הראלי שסביבנו הוא בעל אותו אופי. לאחר קאנט עולה דווקא שאלה הפוכה: במה שונה העצם האלוהי מכל שאר העצמים, שהרי גם אותם אין ביכולתנו לתפוס כפי שהם לעצמם. כאן טמון אפוא החידוש הגדול בתורתו של קאנט, בניגוד לטענה, הנראית קצת כהיתממות, של הרב קוק (ר' המובאה בעמ' 259). יתר על כן, טענה זו של הרב קוק שומטת את הקרקע מתחת לעמדתו של הרב בן-נון, שכן אם אכן ידענו מזמן את חידושו של

קאנט, מה השתנה בכפירה הספקנית של העידן המודרני בעקבות קאנט?

מעבר לטעות בהבנת תפקידו של קאנט, ניתן להסכים שזמננו הוא אכן ספקני במהותו, אולם גם זה אינו חדש. הספקנות היתה מאז ומעולם, לפחות מתחילת עידן החשיבה הפילוסופית ביוון העתיקה. הלבוש המודרני (ובעיקר הפוסט-מודרני) שלה אינו יותר מאשר כסות חדשה לכאורה לגישה עתיקת יומין. היום רק הצליחו להעניק לספקנות ממד תרבותי ערכי ואינטלקטואלי, דבר שבעבר לא היה מצוי כל כך.

ברם, אף אם דורנו ספקני בטבעו, מהלך הטיעון של הרב בן-נון, הרואה בכך צד של זכות, אינו נהיר לי. דווקא בעידן ספקני כמו זה שלנו, הכופר שמאמין באופן מוחלט בכפירתו צריך להיתבע ביתר עצמה, שהרי גם הוא צריך להבין שעמדתו מוטלת בספק בדיוק כמו העמדה הדתית. דווקא בעידן ספקני התביעה כלפי כופרים נחרצים היא קשה יותר. לכן אינני מבין מה קולא יש באפיון הספקני של תקופתנו אליבא דהרב קוק. כפי שציינתי, הבעיה העיקרית אינה איך להגן על "רשעי דורנו" (החילוניים), אלא מדוע לא הגנו חז"ל על רשעי דורם באותם טיעונים (ואולי הם כן עשו זאת, וה"רשע" גם הוא מושג תאורטי גרידא). לעניות דעתי, לא הרבה השתנה מאז, לפחות ברמה המהותית. השוני הוא בעיקרו נורמטיבי-חברתי – רוב הציבור כיום הוא חילוני – ולא פילוסופי-מהותי.

לסיכום, אני שותף להנחותיו ולמצוקותיו של הרב בן-נון. יותר מכך, אני מסכים גם עם מסקנותיו האקטואליות (לעניות דעתי הן כמעט טריוויאליות, והן עולות גם מן ההתייחסויות המקובלות). אולם הנחות נכונות ומסקנות נכונות אינן ערובה לטיעון תקף. דומני כי הדרך שבה הלך הרב בן-נון, מן ההנחות אל המסקנות, נגועה בחוסר קוהרנטיות. פרשנותו השגויה לדברי הרמב"ן, והמסקנות ההלכתיות הספקולטיביות שהוא הוציא ממנה, אינם עומדים בביקורת אלמנטרית, וכפי שראינו הם גם עומדים כנראה בניגוד לגישת חז"ל. אכן, המצוקה היא קשה, אולם הפתרון שהרב בן-נון מציע אינו מעלה לה ארוכה.